

МИСТЕЦТВО

Валентин Дубравін

МУЗИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР ЧЕРНІГІВЩИНИ

(Характер та тенденції розвитку)

Музичний фольклор як художня система, як творчий метод — явище багатогранне і складне. Не завжди його мистецька сутність розкривається при зовнішньому співставленні чи опису мелосу пісень, представлених у нотних схемах. Плідне рішення як теоретичних, так і практичних питань знаходиться у тісній єдності з систематичною збирацькою діяльністю фольклористів, з постійним безпосереднім спілкуванням з носіями народної культури. Саме слухове осягнення «тонового мислення» музики усної традиції дозволяє дійти серцевини фольклору як творчого процесу і не дає можливості загубитись в пам'яті звуковій інтонації пісенності, як мови народу. Тому і фонозаписи, і публікації заготовлених зразків мають важливе значення в збереженні пісенного фонду нашого народу. Звідси великий інтерес викликають нові фольклорні записи та їх видання, зроблені за останні десятиріччя в Україні.¹ Вони засвідчують те, що в нашу, так би мовити, «антифольклорну» епоху усна народно-поетична творчість ще далеко не вичерпала себе і сприймається не як релікт, а як живий функціонуючий пласт мистецтва. Вивчення саме цього матеріалу сприяє відображенню основних процесів, що відбуваються в народній музиці на даному етапі, загострює увагу на шляхах її розвитку та нових тенденціях фольклорно-музичного мислення.

Доказом невичерпних можливостей фольклору стала й наша збирацька робота на території Чернігівської області.

Протягом багатьох років досліджувався пісенний фольклор Бахмацького, Борзнянського, Варвинського, Козелецького, Корюківського, Ніжинського, Щорського, Чернігівського та ін. районів. Але головним об'єктом польових обстежень стали чотири з них: Новгород-Сіверський, Ріпкинський, Прилуцький та Бобровицький. Вибір цих районів не випадковий. В результаті особливостей географічного розташування, історичного розвитку етнокультурних спільностей, природних умов тощо область, як відомо, поділяється на дві зони: північну — Поліську і південну — Лісостепову. Дані обставини вплинули і на загальний характер фольклору регіону. На основі співставлений пісенного матеріалу

1. Маємо на увазі такі випуски: Пісні з Львівщини. Упор. Ю. О. Корчинський. — К., 1988; Пісні Сумщини. Фольк. записи В. В. Дубравіна. К., 1989; Пісні Тернопільщини. Упор. С. І. Стельмашук, П. К. Медведик. — К., 1989; Пісні з Поділля. Фольк. записи О. М. Яковчука. — К., 1989; Пісні Буковини. Записи та упор. А. Ф. Яківчука. — К., 1990; Пісні однієї родини. Записи та упор. В. В. Дубравіна. — К., 1988; Українські народні пісні. З голосу Антоніни Голенюк. Записи та упор. Т. П. Олещук. — К., 1991; Пісні рідного села. Записи та упор. А. Л. Пуця. — К., 1987 та ін.

названих вище районів, що належать двом протилежним поясам, особливо яскраво простежуються відмінні риси, притаманні народній музичній культурі вказаних територіальних зон. Завдяки цьому музично-пісенна традиція області окреслюється більш рельєфно.

За час експедицій зафіксовано понад тисячу пісенних зразків, опитано близько 90 народних виконавців, знавців старовинних звичаєвих, побутових, сучасних та ін. пісень. При цьому ми не виключали і репертуар фольклорно-етнографічних ансамблів, хоча він носить скерований культурно-просвітницькими закладами характер і становить, таким чином, вторинну форму фольклору. Та в полі зору лежав, безперечно, репертуар, що розповсюджувався в процесі спонтанної (неорганізованої) усної трансмісії. Регістрація саме цього пісенного шару від різних соціальних верств та вікових груп населення може стати важливою ланкою у дослідженні загальних тенденцій реального буття народної творчості, вірним шляхом в пошуках новітніх варіантів аутентичного фольклору.

Аналіз зібраного матеріалу переконує у стійкості на території Чернігівщини древньої пісенної традиції.¹

Нагадаємо, що історія краю сягає в глибочінь віків, його землі були колись ядром Київської Русі, а Чернігів був другим після Києва містом Давньоруської держави. Разом з Київщиною, Переяславщиною Чернігово-Сіверщина стала згодом центром утворення українського народу, базою формування його мови і самобутньої усної народної творчості. Тож не дивно, що пам'ять талановитих народних митців до нашого часу донесла всі суттєві жанри українського традиційного фольклору, а саме: цикли календарно-обрядових пісень, родинно-обрядових та класичні зразки ліричних пісень. Відшліфовані часом побутування та пройдені крізь душевний склад багатьох поколінь, ці твори витримали випробування на тривалість і є не тільки важливим історико-пізнавальним документом у вивченні світогляду народу, його поглядів, художніх смаків, але становлять безперечно естетичну цінність.

Звичайно, зібране ні в якому разі не вичерпує всього розмаїття музично-пісенних стилів, жанрів і форм фольклору регіону, але дає підстави висловити з приводу цієї культури кілька загальних спостережень.

Перш за все, слід відзначити, що пісенне мистецтво Чернігівщини (як згадувалось) є результатом складних взаємодій соціально-економічних, історичних та культурно-побутових факторів. Розташування території області на межі з Російською Федерацією та Білорусією на півночі, з Сумщиною на сході та Київщиною і Полтавщиною на півдні позначилось на стилі музично-пісенної традиції краю. Так, в північних районах, що лежать в смузі контактів українського, російського та білоруського мовних ареалів, у фольклорі, що сам по собі відзначається сильним поліським діалектом, спостерігається запозичення російсько-білоруського «говору». Фольклор південних районів, маючи свої певні ознаки, загалом примикає до пісенного стилю центральної частини України, зокрема Полтавської і Київської областей. Отже, говорити в даному разі про єдину систему музично-пісенних стилів не можна. Та це

1. Інтерес до народної культури регіону здавна проявляло багато вчених, фольклористів та етнографів. Досить назвати імена хоча б О. Марковича, М. Драгоманова, П. Чубинського, О. Малинку (див. с. 3), В. Данілова, Б. Грінченка, Х. Вовка. Цей інтерес реалізувався час від часу в окремих публікаціях народних пісень, описів побуту та звичаїв народу. Але й на сьогоднішній день фольклорна спадщина області достатньо не вивчена; не видано більш-менш повного за жанровим складом зібрання пісенної культури земель Чернігівщини.

й закономірно, якщо зважити, що сучасні адміністративні кордони різних областей та районів України майже не співпадають з історично складеними культурно-етнічними осередками. І хоч всі райони Чернігівщини в наш час тісно пов'язані між собою економічними і культурними зносинами, фольклорно-етнографічні ознаки не стираються. Вони зберігаються не тільки в поетичній лексиці та різних надтекстових інгредієнтах, але й в музичній мові з комплексом її специфічних заходів виразності, в манері співу, артикуляції тощо.

За матеріалами нашої колекції досить чітко змальовується і картина жанрової структури пісенного комплексу області. Так, ми маємо ще досить значну кількість записів древнього обрядового фольклору але не всі його різновиди зафіксовані в однаковій кількості. Найчисленнішу групу серед них становлять родинно-обрядові, зокрема, весільні пісні, які дійшли до нас майже в цілості, хоч сам обряд, як суцільна драма, вже втрачений. Узагальнюючи, це коло пісень можна поділити на суто обрядові, пов'язані з певним ритуалом весільної гри («як вілечко вити», «як коровай пекти», «як косу розчесують», «як везуть наречену до вінця» і т. п.), і пісні, які не зв'язані безпосередньо з церемоніальною дією. Вони виконуються в залежності від «сюжетного» розвитку та емоційного стану того чи іншого моменту весільної драми. До цієї групи відносяться записані нами численні пісні-«формули» (святкові, або жартівливо-задирикуваті перемовки тощо) з лаконічними наспівами-«емблемами», як наприклад, «Вились вілечки, вились», «Благослови, мамо», «Наші свахи неліпахи», «Старша дружка ніжна», «Ой свате наш, свате», «Поки ми та стоятимемо», «Ламай, мати, ліску» та багато ін., а також розгорнуті пісенні структури, насичені великим почуттям, типу «Ой ходила да Галечка да по саду» або «На одході, мой таточко, на одході» та ін.

Стосовно музичних особливостей цих пісень, то звернемо увагу, перш за все, на їх ладову будову як важливу музично-стильову ознаку. Відмітимо, що система ладоутворення в них різноманітна. З одного боку, присутність значної кількості малооб'ємних ладів з кварто-квінтовою та трихордовою основою (вони найбільш типові для пісень саме північних, поліських районів), свідчать про те, що у свідомості виконавців до останнього часу зберігаються давні художні уявлення. До речі зауважимо, що поліські обрядові наспіви позначені і іншими архаїчними елементами, як то: відсутність широкої орнаментики та мелізматики (а звідси впливає певна споглядальність, можливо, навіть «одноманітність» мелосу); часте вживання апокопів (т. б. недоспівування закінчень слів в кадансах); переважно гетерофонний стиль виконання; вокалізація (огласовка) приголосних тощо. Останнє зустрічається в піснях даного кола і в інших регіонах, та в Поліссі Чернігівщини це явище доведено мало не до краю і є локальним «знаком».¹

З другого боку, в багатьох прикладах, побудованих на широко розвинених, октавних системах, відчувається вплив інших з а своєю природою фольклорних течій. Саме в таких ладових структурах проінтовані переважно ліричні весільні пісні, значну кількість яких зафіксовано в південних районах області. Звичайно, таке опресування елементів древньої і пізнішої народно-музичних систем — результат тривалого історичного розвитку пісенної традиції і вказує на полістильову спрямованість народної музичної культури краю. Завдяки поетичній красі, оригінальності мелосу і неповторному загальному колориту (вигуки, тембральна своєрідність, специфічна манера звуковидобування тощо),

1. На це звернув увагу ще Ф. М. Колесса. Див.: «Народна музика Полісся». // Музикознавчі праці. — К., 1970.

ці пісні і зараз виконуються під час селянських весіль, підкреслюючи пишнотворність родинного свята. З інших жанрів родинно-обрядового циклу слід назвати похоронні голосіння, але ця традиція, на наш погляд, слабка і загасає.

Серед записів календарно-землеробських обрядових пісень питома вага падає на колядки і щедрівки. У своїй традиційній (аутентичній) формі вони в побуті майже не виконуються (виключенням є дитячі колядки та «щодрики» — за місцевою термінологією), але в пасивному фонді здібних співаків ще міцно утримуються. Чернігівські варіанти щодо змісту, формотворення (співставлення імпровізаційного заспіву і досить стійкого рефрену, типу «Святий вечір» або «Щедрий вечір»), будови мелодії (переважно трихордової) нічим не відрізняються від загальновідомих зразків цього жанру. В більшості це твори, в яких відбиті характерні для даного кола пісень аграрно-магічні мотиви. Але деякі деталі сюжетів носять місцевий характер. Маємо на увазі парубочі («войовничі») колядки, як, наприклад, «В пана Івана на його дворі» і особливо «Ой бігла, бігла в полі сторожа» (остання записана у величезній кількості варіантів). Подібні сюжети не зустрічалися нам під час польових пошуків на територіях прилеглих областей, зокрема Сумської, фольклор якої за стилем має багато спільного з чернігівським.¹

На жаль, все менше в пам'яті інформаторів залишається веснянок, купальських і особливо масляних та жнивварських. Правда, останні ще продуктивно функціонують в поліській зоні області, що свідчить про існування в недалекому минулому на цій території досить потужної календарно-обрядової традиції.

Саму ж об'ємну частину серед зафіксованого матеріалу складає необрядова пісенність, яка представлена селянськими ліричними піснями, баладами, колицковими, міським романсом, піснями літературного походження тощо. Ці твори активно побутують серед самих різних верств населення, переважають в концертах художньої самодіяльності і становлять основний репертуар народного музикування. Сила закладених в них людських почуттів, глибоке відбиття сторін життя минулого народу, його побуту, історії, психології, натхненність і щирість вислову — все це не може залишити байдужим і нашого сучасника. Якраз до цього пласта пісенності можна віднести слова акад. Б. В. Асаф'єва, який зазначав, що народна пісня — це «висловлювання у звуці думки народу про дійсність і про людину».² Можливо, тяжіння до пісень такого напрямку свідчить ще й про накресловану тенденцію останнього часу, а саме: загострену увагу людини до ліричного начала в мистецтві в час засилля гучної ритмованої музики, до якої привчила нас протягом цілого ряду літ масова культура міста.

Повсюдно звучать у області пісні «Зелений дубочок», «Ой горе тій чайці», «Чорноморець, магітко, чорноморець», «Ой з-за гори та й вітер повіває» та ін., балади «Жила вдова на край села», «Ой давно, давно в мамочки була», «В суботу пізенько» і особливо пісня літературного походження «Рибалка молоденький».

Майже всі ліричні пісні, які ми маємо в нашому розпорядженні, відзначаються стабільністю форми та схоронністю поетичних текстів, а головне — майстерністю інтонаційно-ладового розспіву з широким мелодичним орнаментом, вишикуваністю метро-ритміки, природністю багатоголосної будови. Завдяки саме таким мелодіям, що народжувались колись в атмосфері прояву високої культури людських почуттів, українські ліричні пісні стали згодом важливим «мірилом» у висвітленні творчих питань національного стилю вітчизняної музики.

1. Мова йдеться про Шосткинський, Ямпільський, Кролевецький та ін райони Сумщини.

2. Б. В. Асаф'єв. Избр. труды. Т. 1. — М., 1952. — С. 209.

Яскраву сторінку у фольклорі Чернігівщини складають також жартівливі пісні — це один з популярних жанрів української народної творчості. Майже кожний з виконавців зазнавав потребу проспівати про те, над чим сміються та жартують його односельці.

Зміст записаних жартівливих пісень вельми різноманітний. Вони сповнені гумору, іронії, сатири, веселощів. Тематика їх переважно побутова: про хазяйку-невдаху («Мене мати породила» або «Зажурився милий мною»), про чоловіка-незграбу («Та орав мужик край села»), про керівний віковий шлюб («Ой старець мій, лихоманець мій»), про взаємини зятя з членами нової родини («Був собі чоловік»), про намішки діда над химерами баби («Що в місяці сентябрі») та ін.

Головні ознаки мелодики даної групи пісень продиктовані функцією жанру, де основну інформацію несе, перш за все, слово. Тому мовна інтонація проектується на весь мелос жартівливих пісень.

Стосовно сучасних новотворів, то їх записано небагато. Це головним чином зразки пісень про Велику Вітчизняну війну, про службу молоді в армії, про любов і вірність. За формою та мелодико-фактурною будовою дані твори співзвучні старовинній українській селянській пісні («Льон гойдається, кучерявиться», «Я іду по полю» та ін.), або ж сучасній масовій пісні, проінтонованій інформантами в народній манері («Партизан у поход виряджався», «Спи, моє ластовенятко»). Зрозуміло, не всі новотвори отримали закінчену музично-поетичну шліфовку, але вони є частиною фольклорного процесу сьогодення, тому ними нехтувати не слід.¹

Отже, як бачимо, жанровий перелік фольклору Чернігівщини досить широкий. В нього входять майже всі різновиди фольклорної класики. Тому можна констатувати, що корпус традиційної пісенної культури, сформований ще в далеку історичну епоху, не розпався; він функціонує, хоча і зазнає певного впливу більш новітніх фольклорних напрямків.

Серед обрядових пісень превалують весільні та деякі календарні; серед необрядових — лірика. Вона є домінантним жанром фольклору області в цілому.

Зазначимо також, що ще міцно тримаються на Чернігівщині поряд з загально-етнічними і субетнічними (зональними) культурними традиціями. Маса на увазі Поліський регіон області.² І хоча постійний контакт в районі викликало зближення різностильових компонентів фольклору, ознаки локальних особливостей відчутні і зараз. Мабуть, історична пам'ять у фольклорі на субетнічному рівні виявляється сильнішою, ніж на рівні загальнонаціональному, де ступінь етнічної свідомості більш розмитий.³

Аналізуючи стан народної культури краю, слід сказати кілька слів і про охоронців та носіїв народної пісні, від яких, в першу чергу, залежить міра збереження автохтонної традиції.

Зазначимо, що віковий склад виконавців значно «омолодився» порівняно з тими інформаторами, від яких нам доводилося записувати пісні ще в 60-ті роки в Сумській, Харківській, Полтавській та ін. облас-

1. На жаль, творів епічного жанру (думи, старовинні історичні пісні, псалми) нам не довелося записати, хоча, як відомо, Чернігівщина була лірницько-кобзарським краєм.

2. Осць чому фольклор Чернігівщини представляє великий інтерес для фольклористики, бо, якщо матеріальна культура Полісся знайшла своє висвітлення у сучасній етнографічній науці, то галузь духовної народної культури вивчена надто мало.

3. В даному разі ми розглядаємо корінне населення Полісся Чернігівщини не як окремий етнос, а як особливу гілку українського народу, яка в силу ряду історичних причин зберегла до нашого часу багато реліктових форм традиційної народної культури.

тях. Зараз перед нами були люди, що народилися в кінці 20-х — середині 30-х років. Отже, вже третє покоління нашого віку передає нам пісенний репертуар своїх батьків та дідів. Факт, який красномовно свідчить про безперервний розвиток усної народної творчості.

В репертуарі кожного з них є свої улюблені твори, котрі хоч і бувають інколи варіантами загальновідомих пісень, але нерідко відзначаються то якимсь оригінальним поетичним зворотом, цікавим мелодичним кадансом, то оригінальним розспівом у середині пісенної строфи, що зберігся в пам'яті саме даного співака. Тому все фіксувалось нами на магнітофонну стрічку.

Справедливо буде назвати тут ряд виконавців, справжніх знавців місцевого фольклору, як Фурса Галина Гаврилівна (уродженка с. Лісові Сорочинці Прилуцького р-ну), Тарасевич Ганна Василівна (с. Озерне Варвинського р-ну), Ревенок Марія Іванівна (сміт Ріпки), Позняк Уляна Іванівна (с. Ховми Борзнянського р-ну), Бачурна Олександра Феоктистівна (с. Глинянка Ріпкинського р-ну), Картак Марія Іванівна (с. Бірино Новгород-Сіверського р-ну) та ін. Місцевий підголосковий спів показали талановиті і добре «зспівані» під час сумісного музичування в побуті жінки з Носівки Тука Ганна Федорівна, Безжон Олександра Андріївна та Мещанін Марія Леонтіївна. Деякі співачки продемонстрували вміння, так би мовити, «реставрувати» забутий наспів. «На ходу» шляхом монтування типових поспівок, ритмоформул і, звичайно, додержуючись певних правил розгортання наспіву, (а як відомо, народна пісня передбачає конкретні алгоритми «конструювання» твору), Євтушенко Н. К., Тарасевич Г. В. та ін. «відновлювали» пісні.¹ Але це, можливо, обумовлено ще й специфікою самої народної музики, де виконавець виступає одночасно і співавтором твору.

Зупинимося ще на такому соціально-художньому явищі, як сценічна інтерпретація фольклору, т. б. на явищі фольклоризму, який має місце і у музичному побуті Чернігівщини. Провідникам цього явища виступають численні фольклорно-етнографічні ансамблі та гурти, репертуар яких базується на аутентичному фольклорі. Тому, безперечно, ці колективи стають підґрунтям у збереженні музично-фольклорного мислення, базою у створенні умов для подальшого функціонування традиційної народної культури.

Нам вдалося ознайомитись з репертуаром кількох таких фольклорних ансамблів області з сіл Рудьківка Бобровицького р-ну, Мамекіно Новгород-Сіверського р-ну, Товкачівка Прилуцького р-ну, Волчок Козелецького р-ну та сміт Ріпок. Репертуар кожного з них відтворює своєрідність місцевого пісенного фонду. Цікаву роботу показав, наприклад, фольклорний колектив с. Волчок, інсценувавши весільний обряд свого регіону, в якому передавав манеру, стиль місцевого співу і всі особливості обряду фольклорного першоджерела.

Типовою ознакою майже всіх фольклорно-етнографічних ансамблів області є залучення до їх складу молоді, яка своїми соковитими голосами надає ансамблевому звучанню своєрідної краси, привабливості і підкреслює естетичність в ігрових та обрядових діях. В цілому діяльність цих колективів сприяє поживленню фольклорної традиції в народному середовищі, вносить в фольклорний процес області свіжу течію, а головне, допомагає передати колективній свідомості інтонацію живого народного музикування.

1. Взагалі заучування «лінійного» тексту не властиво фольклорній (безписьмовій) традиції. Слід розуміти «механізм» будови пісні: «Спроби дослівного заучування напам'ять... спостерігається уже під час виродження» жанру. (Див.: Алексеев Э. В. — Фольклор в контексте современной культуры. — М., 1988. — С 80).

Вивчення пісенного репертуару ансамблів (справжній, аутентичний він чи в обробці), їх форм існування (первинна, коли участь беруть носії фольклору, чи вторинна, що передбачає у складі професіоналів, освоївших фольклорну традицію), способи реалізації фольклору (в концерті чи в складі проведення свят тощо) дозволить в подальшому зробити більш значні висновки відносно впливу цих пісенних груп на життєдіяльність народної музики.¹

Загалом, в контексті розвитку та побутування народна культура області йде по двох напрямках: перший віддзеркалює процес функціонування аутентичного фольклору, продовжуючи його життя у традиційній формі вжитку (на весіллі, на народних святах та ін.); другий відбиває нові тенденції музикування, що пов'язані з концертно-виконавською діяльністю фольклорно-етнографічних ансамблів. Така двополосна організація народної культури на практиці ототожнюється у свідомості носіїв фольклору. І це зрозуміло, бо хоч за функцією ці два потоки культури розходяться, та з точки зору мистецької сутності — вони майже однакові, адже етнографічні ансамблі без аутентичного фольклору неможливі.

Такий об'єктивний стан фольклору Чернігівщини на сьогоднішній день.

На завершення додамо, що на базі зібраної колекції нами укладено збірник пісень, куди увійшло 370 найбільш показових зразків фольклору області. Всі вони жанрово чітко атрибутовані, паспортизовані і прокоментовані укладачем. В такому повному жанрово-стильовому обсязі пісні регіону представлені у збірнику вперше.

Рукопис лежить у видавництві «Музична Україна»; пройшов вже стадію набору. Але відсутність коштів затримує завершення публікації на невизначений час. А подібне видання зараз конче потрібне. Адже в період піднесення національного життя в Україні, духовного відродження та культурного оновлення саме фольклор, і особливо, якщо він пов'язаний з рідним краєм, є найбільш впливовим у вихованні національної свідомості. Збірник міг би слугувати важливим практичним джерелом в роботі викладачів педвузів, мистецьких учбових закладів, вчителів шкіл, в концертній діяльності колективів художньої самодіяльності тощо.

Матеріал збірника записувався на порубіжжі двох століть і є, по суті, підсумком фольклорних цінностей віку. Тому публікація могла б бути гідним пам'ятником культури краю прийдешнім поколінням.

То ж надія на небайдужість спонсорів до національних художніх скарбів, на розуміння і матеріальну підтримку владних структур області в здійсненні загальної справи — видання повного зібрання пісень Чернігівщини.

ПІСЛЯМОВА. НА ВІДСТАНІ ЧАСУ

Минув рік по смерті відомого українського фольклориста-музикознавця Валентина Володимировича Дубравіна. І все нагальніше постає потреба згадати добрим словом цього подвижника на ниві збирання і популяризації надбань усної народної творчості українського та інших народів, чудового педагога, сотні вихованців якого пішли у світ і продовжують його благородну справу.

1. Явище фольклоризму вже досліджується в етномузикознавстві, проте однозначних висновків поки що не зроблено, бо процес цей складний і знаходиться весь час в стадії постійного руху.